

SZAMOJÉD NÉVUTÓK

(A primér ragok eredetének kérdéséhez)

MIKOLA TIBOR

A névutórendszer vizsgálata elég népszerű téma az utóbbi évek finnugor és magyar nyelvészeti szakirodalmában. Ilyen jellegű tanulmányok pl. F. J. Oinas: „The development of some postpositional cases in Balto-Finnic languages” (MSFOu. 123), K. Rédei (Radanovics): „Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” (Budapest 1962), Sebestyén Árpád: „A magyar nyelv névutórendszere” (Budapest 1965).

Ezek a tanulságos értekezések alapul szolgálhatnak egy esetleg később megírandó összefoglaló munka számára, amely minden uráli nyelvet tekintetbe véve megkísérelhetne összefoglaló képet adni nyelvcsaládunk eme jellegzetes szófajáról. Ehhez az esetleges későbbi szintézishez szeretnék hozzájárulni írással, amely „A szamojéd nyelvek névutói” című készülő dolgozatomnak részét képezi.

Említett dolgozatomban igyekszem fölhasználni a korábbi hasonló jellegű munkák tanulságait, leginkább Rédei Károlyét, akinek kandidátusi értekezése szintén a névutórendszer kialakulását és fejlődését vizsgálta meg rokon nyelveink egyik ágában.

Rédei könyve általában jó kritikát kapott (J. Soltész K. NyK. LXV, 210—11, R. Jokinen FUF. XXXIV, 228—32, Sebestyén Á. ALH. XIII, 406—409, M. Korhonen Vir. 1963, 191—193, W. Schlachter UAJb. XXXV, 90—100). R. T. Harms viszont teljesen negatívan ítélte meg (Language XL, 96—99). Kifogásolja, hogy Rédei még a névutó fogalmát sem tisztázza, s hogy könyve legnagyobb részét a példaanyag teljes számú felsorakoztatása és különböző szerzőktől származó idézetek sokasága foglalja el.

Jelen tanulmányomban egy északi szamojéd névutócsaláddal foglalkozom, amelynek eredete és rokonsága régóta vita tárgyát képezi, s amely számos elvi problémát is fölvet. A névutóalakok a szokásos sorrendben következnek egymás után: dativus, locativus, ablativus, prolativus. Nyenyec T. (Lehtisalo) *nā'*, *nāna*, *nād*, *nāmna*; E. (Verbov) *nāṅ*, *nāna*, *nāṅat*, *nāmna*; enyec Ch. (Castrén) *ne*, *nene*, *nero*, *ne'one*, B. (Prokofjev) *nē'*, *nene*, *nedo*, *neone*; nganaszan (Castrén) *nāṅ*, *nanu*, *nata*, *namunu*. A jelentés '-hoz, -hez, -höz; -nál, -nél; -tól, -től; valamin át, keresztül, valami mentén'.

A szókezdő mássalhangzó csak **n*-folytatása lehet, mivel eredeti **n*- az enyecben és a nganaszanban megmaradt volna, vö. magyar *nyúl*, nyenyec *nāwa*, enyec *nāba*, nganaszan *nōmu*. Nem gondolhatunk másodlagos szókezdő nazálisra sem, mert egy másodlagos nyenyec *n*-nek a nganaszanban *ŋ*-, *n*-, *j*-, az enyec Ch.-ban pedig *∅* felel meg (vö. Hajdú ALH. IV, 57).

A magánhangzó-megfelelés olyan, mint a nyenyec *jāl'e* 'nap' esetében: enyec Ch. *jeđe*, B. *jere*; nganaszan *jale*. Lehtisalo itt összamojéd **ā ~ *e* váltakozást tételez föl (Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen, 98—100). A nyenyecben és a nganaszban az **ā* folytatóit találjuk (i. m. 71—73), az enyec B. *e* azonban **e*-re utal, mivel **ā*-ból itt *a*-t várnánk. A nganaszan lativusi *ā* lehet az **ā* egyenes fejleménye is (vö. pl. nyenyec *nā* 'száj' ~ nganaszan *nān*), de mivel a többi esetben és a birtokos személyraggal ellátott lativusban is rövid *a* van (pl. Prokofjev *nana* 'nekem', *nanta* 'neked' stb.), inkább arra kell gondolni, hogy a *nān a*-ja a *nān*-nal párhuzamosan használt *jān* analógiájára nyúlt meg, esetleg a két névutó egybeolvadt. Az enyec B. *nē* sem világos. Birtokos személyragok előtt *e* áll: (Prokofjev) *neñi* 'nekem', *neddo* 'neked', *nedda* 'neki'. A hosszú *ē* jöhet **e*-ből is (i. m. 81—82), de itt is valószínűbbnek tartom, hogy egy *j* elem olvadt be a lativusi alakba. Steinitz (FgrVok. 131—136) és Hajdú (ALH. IV, 54—56) szerint az összamojédban **ā*-vel is számolnunk kell. Ez az **ā* több nyelven egybeesett az **ā*-val. Hajdú fölhívja a figyelmet arra, hogy sok esetben a magánhangzó is befolyásolja a megelőző mássalhangzó minőségét, noha a mai nyenyecben a mássalhangzók és a magánhangzók viszonyában általában a mássalhangzók szerepe a döntő. Ezek alapján föltehetjük, hogy az eredeti **n-* az utána következő **ā*, **e* hatására palatalizálódott. Mindent egybevetve a névutó **nā*, **ne* alakban rekonstruálható.

Vannak-e a vizsgált névutóknak megfelelői a távolabbi rokon nyelvekben, s ha igen, összhangban vannak-e eddigi megállapításaink a rokon nyelvekből levonható következtetésekkel? A *nā* stb. névutókkal legutóbb N. Sebestyén Irén foglalkozott (ALH. VII, 333—336), s az alábbi szelkup adatokat hozta kapcsolatba a szóban forgó északi szamojéd elemekkel: (Castrén) *nī*, *neka*, *neŋa* 'oda', *nend* 'ott', *nenne*, *nīn*, *nīnne* 'onnan', (Prokofjev) *nī* 'ide, oda', *nīmdi* 'itt, ott', *nīni*, *nīn* 'innen, onnan', *nīmūt*, *nīmūt* 'erre, arra (prolat,)', továbbá az élőlényt jelentő szavak ragozásának locativus—ablative végződését: *loga* 'róka': *loganan*, *logannan*, *loganat*, *logannat*. Mindezeket a szavakat, ill. szuffixumokat az *n*-kezdetű mutató névmások származékainak tartja, s hivatkozik arra, hogy a szelkupban ma is megvan a *na* 'ez, íme' mutató névmás. A felsorolt adatok különféle magánhangzóra utalnak: *na*, *ne*, *ne*, *nī* vagy *nī*. Megemlíti, hogy a finnben is több változatban fordul elő ez a névmás: *nämä*, *ne*, *nii-*, *nuo*. Az általunk elemzett nyenyec és nganaszan névutók magánhangzóját **a*-ból, az enyec névutókéét viszont **e*-ből vezeti le. A szelkup *i* a *nī* 'oda', *nīn* stb. 'onnan' szavakban lehet eredeti **i* származéka, de lehet, hogy a lativusi *i* rejlik benne. Ha nincs benne *i*, akkor a névmástő önmagában nyert lativusi jelentést. Esetleg a szamojéd dativus és locativus egyaránt egy *n•* dativus—locativusi szuffixumból alakult ki, mely névmástő azonos a mutató névmással. A mutató névmásból a Ravila, Lakó és Fokos vázolta módon fejlődhetek ki a nevezett ragok és névutók.

N. Sebestyén Irén kitér a *nā* névutócsoport távolabbi, finnugor kapcsolataira is. Felhívja a figyelmet arra, hogy ez a névutócsoport szolgál az északi szamojédban a személyes névmások határozóragos alakjainak a pótlására, és hogy a szelkupban is az élőlények neveinek ragozásában jelentkezik a *nan*, *nat* névutó. Ezért elfogadva Fokos megállapításait (Nyr. XXXVI, 23, XXXIX, 158 kk.) a rokonságneveknél használatos *-nott*, *-nól*, *-nī* ragokat, valamint a *-nál* ragot névutói eredetűeknek tekintti, s kapcsolatba hozza a szamojéd *nā*, *nāna* stb. névutókkal és a Fokostól

idevont obi-ugor megfelelésekkel. Mindezzel összefüggésben idézi Lakó (I. OK. I, 219) azon föltevését, hogy esetleg a mutató névmásoknál is megvolt az élő—élettelen ellentét kifejezése akképpen, hogy a *n*• élőlényekre, a *t*• pedig tárgyakra vonatkozott (vö. a kérdő névmásoknál: *ki — mi*).

Az említett ugor ragokkal számos kutató foglalkozott. A legtöbbben úgy vélik, hogy a felsorolt ragok nem névutóból keletkeztek, hanem raghalmozás útján jöttek létre oly módon, hogy az *n* locativusraghoz még további ragok járultak (Simonyi MHat. I, 8; Szinyei NyH⁷ 133; Beke NyK. XXXV, 81—82; Mészöly FUF. XXI, 58; Berrár MTMt. 34; A. Kövesi JSFOu. LXII/2, 22 stb.). Legutóbb Liimola foglalta össze az ide vonatkozó irodalmat (MSFOu. CXXVII, 64—73, 91—98, 120—123). A vogul névragozást tárgyaló monográfiájában arra az eredményre jut, hogy a vogul *-nál, -nāl, -nel, -nəl, -nəl* elativusi—ablativusi, a *-nà, -nā, -nā, -n, -ən* lativusi és a *-nāt, -nēt* comitativusi ragok eredetileg névutók voltak. A névutó hangalakja **nā*, a jelentése 'közeliség, oldal' lehetett. Az alapszóhoz *l* ablativusi, *γ* lativusi, ill. *tt*• locativusi rag járult. Egyik fő érve az, hogy a magánhangzó-harmóniát ismerő tavadai nyelvjárásokban az említett elativusi—ablativusi ragnak csak magas hangú alakja van, míg más végződések palatális és veláris magánhangzóval egyaránt előfordulnak. Megemlíti azonban, hogy a fosztóképző is csak magas magánhangzóval fordul elő ebben a nyelvjárásban. A vogul ragok rokon nyelvi megfeleléseiről az a véleménye, hogy az elativusi—ablativusi rag azonos a magyar *-nól, -nöl, nül, -nul, -nül* ragokkal. A *-nāl, -nəl* ragot nem kapcsolja ide, mivel a személyragos *nálam, nálad* stb. mutatja, hogy itt eredetileg veláris hangrendű szóval van dolgunk. A *-nāl, -nəl* megfeleléseként a vogul É. *nūpəl'* 'felé' névutót hozza szóba. Az N. Sebestyén Irén említette szamojéd névutókkal való esetleges kapcsolatról úgy nyilatkozik, hogy mivel a szamojédban mély és magas hangrendű alakok egyaránt megfigyelhetők, teljesen bizonytalan, hogy összefügghetnek-e azok a vizsgált vogul szuffixumokkal.

A lativusi *-nà, -nā* stb. összefügg az osztják É. *-na* lativusraggal és a magyar *-ni, -nyi* végződéssel. Mivel az osztják rag csak az északi nyelvjárásban van elterjedve, Liimola fölveti azt a lehetőséget, hogy az osztják rag vogul hatásra fejlődött ki. A comitativusi *-nāt, -nēt* az osztják Šerk. *nataŋ-* 'val, -vel' névutóval, ill. a V. *-nat, -nāt* és a magyar *-nott, -nett, -nitt* ragokkal hozható kapcsolatba.

A vogul ablativusi és lativusi végződéseket már Budenz is névutóknak tekintette (UAl. 385—386). Winkler (Der uraltaische Sprachstamm 58) a magyar *énnálam* és a nyenyec *mañ nādan* 'tőlem' szerkezeteket azonos eredetűeknek tartotta. Fokos szintén névutóknak számítja a Liimola által említett szuffixumokat. Úgy vélekedik (Nyr. XXXVI, 22—23), hogy nem lehet arról szó, hogy a három ugor nyelvben a locativusi *n*-hez további ragok járultak volna. Egyik érve az, hogy a magyarban az *-n* rag előtt megvan a tővéghangzó (*asztalon*), de a kérdéses végződések előtt nincs (*asztalnál*), a másik pedig az, hogy nehezen lehetne elképzelni, hogy az osztják *-nat* comitativusragban a széles körben használt *-n* locativusraghoz hozzátették volna a csak néhány határozószóban előforduló *-t* ragot. Szerinte esetleg ide tartozik a finn *-nne'*, észt *-ni* végződés is, amint erre már Budenz utalt (UAl. 379). Később (Nyr. XXXIX, 158 kk.) a finn és észt ragot már nem veszi számításba, viszont felhívja a figyelmet az általunk vizsgált szamojéd névutócsaládra.

Meg kell még említenem, hogy Castrén (Gr. 581) és Prokofjev (Jazyki... 27) a szamojéd névutócsalád alapjának a *nā* 'társ, barát' szót tekinti.

Amint a fenti vázlatos áttekintésből kitűnik, nem könnyű állást foglalni ebben a kérdésben. N. Sebestyén Irén magyarázata hangtani szempontból nem kifogásolható. A szókezdő *n*-ből mindegyik összekapcsolt nyelvi elem kezdő mássalhangzója eredeztethető, s ha névmástövet veszünk alapul, akkor abból a magánhangzó-megfelelések is levezethetők, annál is inkább, mert a szamojéd vokalizmus története meglehetősen tisztázatlan még. Úgy hiszem azonban, hogy a nyenyec *nā'* névutó-csoport nem származhat **na*-ból, mint N. Sebestyén Irén fölteszi (ALH. VII, 333), mert akkor érthetetlen a szókezdő nazális lágysága. Véleményem szerint az északi szamojédban csak eredeti palatális magánhangzóra gondolhatunk, mint azt előbb kifejtettem.

Nézzük meg, hogyan látja a szerző a jelentéstani fejlődést! A *loga* 'róka' szó locativusa *loganan* ~ *loganat*. N. Sebestyén Irén szerint ez a kifejezés eredetileg azt jelentette: 'róka ott, róka onnan', s fölismerhető benne a mutató névmás aktualizáló szerepe, úgy ahogy azt Ravila, Lakó és Fokos fölvázolta.

Valószínűsíthető-e jelentéstani szempontból azoknak a formánsoknak a közös eredete, amelyeket N. Sebestyén Irén összekapcsol? Mi a feltétele annak, hogy a szelkup élőlények neveinek locativusát valóban úgy magyarázhatjuk, ahogy N. Sebestyén Irén előadta? Azt kell gondolnunk, hogy a *loganan* ~ *loganat* a ragozás kialakulásának korából származik. A szerző Fokos tanulmányával támasztja alá föltevését (NyK. LVIII, 61—95). Fokos szerint a ragozás kialakulásának több útja képzelhető el. A ragtalan főnevet követhette valamely egyszerű névmás, amelynek egyúttal határozói jelentése is volt (ma is vannak ilyen névmások az uráli nyelvekben, az indo-európai alapnyelvben is megvolt a névmástövek adverbialis használata), de a főnév után álló névmás bizonyos végződéseket is magába foglalhatott (másik névmás, nyomósító elem¹). A főnevet követő névmások szerepe később specializálódott. A névmásokon kifejlődött határozói viszonyjelölés aztán áterjedt a főnevekre is, vagy úgy, hogy az egész névmás a főnévhez agglutinálódott, vagy pedig úgy, hogy csak a névmás végződését vette át a főnév (nyilván egyeztetés útján). A több lehetőség közül az egyik összhangban áll N. Sebestyén Irén föltevésével: egy névmásképzővel (másik névmással) ellátott, meghatározott határozói viszony jelölésére specializálódott névmási határozó a megelőző főnévhez tapadt.

Legutóbb Balázs János foglalkozott az egyszerű ragok kialakulásának problémájával. (A névmások szerepe a suffixumok kialakulásában, Budapest 1964. Akadémiai doktori értekezés.) Nem vállalkozhatom arra, hogy Balázs gondolatokban rendkívül gazdag értekezését részletesen ismertessem, meg kell elégednem eredményeinek vázlatos összefoglalásával. Szerinte az esetragok kialakulásában az első lépés az volt, hogy a kérdő névmás tövéhez, a jelentéskör szűkítése céljából, hozzájárult valamely mutató névmás, amely megmutatta, hogy a kérdés melyik deiktikus szférára vonatkozik, pl. *k*•, *t*• (*m*•, *n*• stb.). A névmástövek eredetileg egy-egy deiktikus szféra jelölői voltak, az ego-tól kiindulva az ego-t körülvevő teret tájékozódás céljából több részre osztották föl. A válasz nem egyszerű mutató névmásból állott, hanem a mutató névmás után is kitétték a kérdő névmást determináló névmási elemet. Ilyen egyeztetéssel fejezték ki a situációk azonosságát, egybekapcsolódását. Az analógiának is volt szerepe ebben az egyeztetésben. Az ilyen névmásos kifejezések az idők során összeolvadtak, az utótag névmásképzővé vált. A névmásképző adaptáció útján határozórággá változott, maga a kifejezés határozószóvá. Így alakultak ki az ilyen határozószók, mint *hol?*, *itt*, *ott* stb. A fejlődés további menete az volt, hogy az egészen általános helymegjelölés pontosabbá tétele

érdekében a határozószó után kitétek egy-egy szűkebb jelentésű (ragtalan) határozót mint értelmezőt: *itt al, *ott oldal stb. A határozókat azután egyeztették egymással, így keletkeztek az *alul, alatt, oldalt, lenn* stb. szavak. A ragoknak a főnevekre való átterjedése később hasonló módon ment végbe.

Balázs disszertációjának gondolatmenetét szükségesnek tartottam ismertetni, mivel eltér a határozóragok keletkezéséről vallott eddigi nézeteinktől, N. Sebestyén Irén fejtegetései pedig szoros kapcsolatban állnak a korábbi magyarázatokkal.

A nyenyec *nā'*, *nāna*, *nāḍ*, *nāmma* névutók vizsgálata tehát több bonyolult kérdést vetett föl, s elvezetett minket olyan alapvető elvi problémák taglalásáig, mint az ősi határozóragok kialakulása. Nem lehet feladatomban, hogy ebben az összefüggésben részletesen elemezzem ezt a kérdést, amely akadémiai doktori értekezés témája volt a közelmúltban, megkísérlem azonban vázolni a vizsgált névutócsalád kialakulásának útját, érintve a primér határozóragok keletkezésének problémáit is.

Balázs érvelését én lényegében véve helyesnek tartom, s úgy vélem, hogy jó irányban fejleszti tovább Ravila, Lakó és Fokos kutatásait. A következőkben vázolólok saját nézetemet a primér ragok és a vizsgált névutók keletkezéséről, elsősorban Balázs, N. Sebestyén Irén és Fokos alapján. Én is azt hiszem, hogy a fejlődés kiindulópontja az volt, hogy a kérdőszó tövéhez hozzátettek, eleinte külön szólamként mint értelmezőt, egy (vagy később több) mutató névmásszerű elemet, majd azt a válaszban is megismételték, tehát kb. így: *k• t•? s• t•*. Itt azonban fölmerül a következő probléma: hogyan magyarázzuk, hogy ilyen névmások is vannak: *tāmā*, *mikā*, *joka* stb., amelyekben a kérdő névmás áll a második helyen? Ha a primér ragok névmásokból alakultak, akkor a *k* lativusrag csak a *k•* kérdő névmásból eredhet. Ez viszont föltételezi Balázs elméletének az alapján, hogy a kérdő névmás gyakran a mutató névmási tövek mögé került. A *joka*, *tāmā* stb. valóban ilyen szerkezetek, s kiindulópontul szolgálhattak a lativusrag keletkezéséhez. Mi indokolja azonban a kérdő névmásnak a mutató névmás után való helyezését? Ha rámutatunk a kérdő és határozatlan névmások eredeti azonosságára, talán lehetségessé válik a válaszadás. A *k•* tönek eredetileg több jelentése volt: 'hol?', 'ki?'; valahol, valaki; hová?, kinek?; valahová, valakinek stb'. A *k•?* kérdésre nyilván ilyen feleleteket is adtak: *s• k•*, *t• k•*, ilyesféle értelemben 'az a valaki, ott valahol stb.'. Balázs idéz (i. m. 156) efféle szerkezeteket: osztják Trj. *tāt kota* 'ott valahol', *tāḷ kota* 'onnan valahonnan'. Ilyen szerkezetek bizonyára a ragozás kialakulása előtt is voltak, csak akkor még a *tāt* helyett *t•*, a *kota* helyett *k•* állt, s a kifejezés helyre és személyre, locativusi, lativusi és ablativusi viszonyra egyaránt vonatkozott. A *joka*, *tāmā*, *tākā*-névmástövek az ilyen szókapcsolatok összeolvadásából keletkezettek, és ilyen esetekben fejlődhetett ki a *k* lativusi jelentése is a többi határozóraggal együtt, amiről később még lesz szó.

A továbbiakban tehát a *k• t•? — s• t•*, *k•? — t• k•* szerkezetek összevonódtak, és *k•t•? — s•t•*, *k•? — t•k•* alakúvá váltak. A következő kérdés az, miként lett a *k•t•*, *s•t•*, *t•k•* stb. második szótagjából határozórag. Az általános felfogás szerint ráértés útján. Nem tudom, helyénvaló-e itt ráértésről beszélni, hiszen a *-t•*, *-k•* elemre semmi olyat nem értettek rá, ami már korábban is ne lett volna meg benne. Talán helyesebb lenne differenciálódásnak nevezni ezt a folyamatot. A *m•?*, *k•?*, *s•*, *t•*, *n•* szavak legősibb használatukban nem is igen lehettek névmások, mert tárgyakat, egyedeket és helyviszonyokat egyformán jelöltek. A *s•* jelentése mai szavakkal csak hosszadalmasan volna visszaadható: 'az, ott, annak, oda stb.'

A pronomén és az adverbium alkot itt egy osztatlan szófajt. Bizonyos jelentéselkülönülés már ősrégi időktől fogva meglehetett, ez azonban még nem a névmások és a határozószók elkülönülése volt, hanem az ego-t körülvevő tér felosztása különféle ún. deiktikus szférákra. A *m•* tő a beszélő közvetlen környezetét (a helyet és az ott levő dolgokat) jelölte, a *t•* és a *n•* az ego-hoz közelebb fekvő szférára (*te*), a *s•* valószínűleg az ego-tól távolabb elhelyezkedő dolgokra és térre vonatkozott. Az ún. névmási tövek különféle magánhangzóval való kombinációi további differenciálódást tettek lehetővé, föltehetőleg úgy, hogy a palatális magánhangzóval alkotott tő a beszélőhöz közelebbi, a veláris változat viszont a beszélőtől távolabbi területet jelölte az alapszférákon belül. Amikor a kérdő névmást — határozószót egy másik szférajelölővel pontosabban meghatározták, a kifejezés elvileg még mindig ambivalens lehetett: *k•n•?* 'hol, ott melletted?; ki, a melletted való? stb'. A döntő fordulat a határozóragok kialakulásában szerintem akkor következett be, amikor az eredetileg nyilván egységes hangalakúnak tekinthető *k•* általános kérdő névmás magánhangzója differenciálódott. A differenciálódás akképpen történhetett, hogy kialakult egy palatális és egy veláris hangrendű kérdőszó. A két változat között a korábban egységes jelentés úgy oszlott meg, hogy a magas hangú változat közelebb, a mély hangú távolra kérdezett. A mutató névmások egyező viszonyai eléggé alátámasztják ezt a föltevést. A fejlődés további menetében a közelre kérdező *kš* elemnél egyre inkább a dolgok minemősége került előtérbe, a távolra kérdező *kš* viszont kezdett elsősorban csak a helyviszonyokra vonatkozni. Ennek az elkülönülésnek az oka az lehetett, hogy a beszélő a közelében levő dolgok, személyek térbeli helyzetét nyilván jól látta, s csupán az illető dolog, személy mivolta jelenthetett problémát számára. A távolabbi, a kérdező által sokszor nem is látott tárgyak esetében a minemőség mellett a térbeli elhelyezkedés is homályos volt, és mindez előidézhetette a főtebb említett szófaji megoszlást.

Amikor ez a folyamat végbement, adva volt a határozóragok kialakulásának lehetősége. Ezután a *kšn•?* már csak azt jelenthette: 'ki? mi? ott nálad, kinek? stb.', a *-n•* egyértelműen névmásképző lett. Ilyen előzményre vezethető vissza pl. a finn *ken?* 'ki?', votják *kin?* 'kicsoda?', vogul *khon?* 'kicsoda?', stb. Ugyanakkor a *kšn•?*-ban levő *-n•* végződés már aligha fogható fel másként, mint határozóragnak. Ennek a kérdőszónak a származékai pl. a magyar N. *hun?* 'hol?', zürj. *ken?* 'hol?', vogul T. *khōn?* 'mikor?' stb. Mindezek alapján helytelennek tartom azt a közkeletű állítást, hogy a primér határozóragok névszóképzőkből alakultak ki ráértés útján. Nem kevésbé helytelen lenne azt mondani, hogy a főtebb említett névmásképzők határozóragokból lettek. És általában, ha két különböző szófajnál azonos végzések sora fordul elő, nem kell mindjárt arra gondolni, hogy az egyik a másikkól lett. Sokszor egyik sem keletkezett a másikkól, hanem egy közös előzményből párhuzamosan fejlődtek ki. Jó példa erre a tárgyas ragozás esete is. 'Abból a tényből, hogy a birtokos személyragok általában megegyeznek a tárgyas igei személyragokkal, sokan még mindig arra következtetnek, hogy a tárgyas igeragozás a birtokos személyragozásból alakult ki, pedig Mészöly meggyőzően kimutatta, hogy egymás mellett jöttek létre („A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból”).

Véleményem szerint hibás lenne az a föltevés is, hogy a *k•n•?* — *t•n•* stb. szerkezetek *-n•* része az adnominális, ill. adverbális használatától függően formálódott volna egyrészt névmásképzővé, másrészt határozóraggá. Egy ilyesféle magyarázat előnye az lenne, hogy nem egymásból vezetné le a két említett nyelvi elemet, de

nemigen lehetne összhangba hozni azzal a ténnyel, hogy a határozóragok még az ige és a névszó elkülönülése előtt kialakultak. Ismeretes, hogy az uráli nyelvekben vannak esetek, amikor ugyanaz a határozórag a pusztá igetűhöz és a pusztá névszótűhöz egyaránt járulhat. A szamojédból Hajdú Péter hozott erre példát (In memoriam Gedeon Mészöly 119—131), s én már e dolgozat írása előtt is egyetértettem Mészöly és Nyíri véleményével a magyar főnévi és melléknévi igeelvek eredetének kérdésében (vö. legutóbb Nyíri NéprNyelvtud. IX. 23—32). Nem lehet döntő érvnek tekinteni azt, hogy a *-ni* képző a magyar nyelv külön életében alakult ki, s hogy akkor határozórag nem járulhatott volna az egyszerű igetűhöz. A szamojéd *-s* infinitivusképző is a szamojéd nyelvek külön életében alakult ki az *-s* lativusragból, és a magyar *-ni*-t még csak nem is kellene külön nyelvi fejleménynek tekinteni, hiszen a vogul *-nə*, *-n* stb. igenév jól összekapcsolható vele.

Az egységes névmási-határozószói szófaj tehát előbb a kérdőszó tövében vált ketté, majd a különbségtétel átterjedt a kérdőszóhoz járult végződésekre is. Hogyan került át ez a megkülönböztetés a mutató névmás-tövekre? Balázs nyomán erre azt felelhetjük, hogy egyrészt a szituációk (a kérdés és a válasz szituációja) azonosságának jelölése érdekében, másrészt egyszerűen csak „ráhangzás”-szerűen, analogikusan. Így a **k8n·?*-re adott válasz-kifejezés származékai pl. a mordvin *tene* 'ez', *tona* 'az' stb. A **k8n·?* kérdésre viszont az ilyesféle szavak ősével feleltek, mint pl. zürjén *tan* 'itt', nganaszan *tanne* 'ott' stb.

Az így létrejött *-n·*, *-t·*, *-s·*, *-k·*, *-m·*, (?) ragok jelentése az irányhármasság szempontjából még közömbös volt, *hol?* *honnan?* és *hová?* kérdésre egyaránt felelhettek, különbség köztük még csak a beszélőtől való távolság tekintetében volt. A helyzet azonban megváltozott, amikor egyre inkább terebélyesedni kezdett a határozószók családja. Az *alul*, *felül*, *oldalt* stb. szavak elődjei lassan olyan rendszerré fejlődtek, amely a térbeli viszonyoknak a korábbinál pontosabb jelölését tette lehetővé, s ezáltal fölöslegessé vált a deiktikus szférajelölők használata addigi szerepükben. Csak ezután alakulhatott ki fokozatosan az irányhármasság a már meglévő ragoknál. Az irányhármasság megszületése megint csak nem ráértés, hanem funkciómegoszlás következménye volt, hiszen a *-na* rag korábban is jelölte a locativusi viszonyt — egyéb viszonyok mellett. Nehéz lenne megmondani, hogyan ment végbe ez a differenciálódási folyamat, de az valószínűnek látszik, hogy előbb a lativusi és locativusi viszonyjelölők használata kristályosodott ki. Erre abból a tényből lehet következtetni, hogy több uráli nyelvben a kérdőszóknál és az ősi határozószóknál (amelyekben pedig legkorábban alakultak ki az esetragok) az ablativus a locativusból van képezve, néha pedig a lativusból. Ilyen szavak a magyarban pl. *hol?* *hová?*, de *honnan?* < **holal* (vö. Beke SUST. XCVIII, 13—25, Mikola MNY. LXI, 37); *le*, *lenn*, de *lentől*; *be*, *benn*, de *bentről*; *ki*, *kinn*, de *kintről* stb.; vogul *χot?* 'hol?', de *χotal'* ? 'hová?', *χotil?* 'honnan?'; nyenyec *ηαχα* 'messze (hová?)', de *ηαχα'na* 'messze (hol?)', *ηαχατ* (< **ηαχα'δ*) 'messziről'. Vannak tehát esetek, amikor a locativus a lativusból van képezve és fordítva, de az ablativusból nem alakultak másodlagos képződmények. Úgy tetszik, a nyelvi fejlődés korai szakaszán a pillanatnyilag adott helyzet és a közvetlenül az ember előtt álló feladat volt a lényeges, s az előzmények tudatos számbavétele csak később vált fontossá. Ez a föltevés jól megokolja, hogy miért formálódott ki előbb a tartam- és a véghatározó, s csak ezután az előzményhatározó. A véghatározók egykori fontosságát mutatja az alapnyelvre föltehető több lativusrag. A locativusi ragokból kettő is volt az alapnyelvben, viszont én úgy gondolom, hogy a *-ta*, *-tä* ablativusrag végső soron azonos a *t·* loca-

tivusraggal, s abból fejlődött ki, valószínűleg a prolativusi, prosecutivusi funkción keresztül. Ez a prosecutivusi funkció ma is megvan a permi nyelvekben.*

Az ily módon a kérdőszón kialakult esetragok az egyeztetés révén átterjedtek a különféle helyviszonyokat jelölő szavakra, mint pl. *itt, ott, alul, elöl, elé* stb., majd ezekről a főnevekre. A főnevekre való átterjedés értelmezős szerkezetekben történt, analógia útján: **ott ház* 'ott, ti. a háznál' → **ott ház-t*; **lenn ház* 'lenn, a háznál' → **lenn házon* stb. Balázs ezzel az egyféle lehetőséggel számol disszertációjában, s ha csak így keletkeztek ragok, akkor el kell vetnünk N. Sebestyén Irén föltevését. Ezzel a hosszú kitérés után vissza is érkeztünk tulajdonképpen problémánkhoz.

A kérdés szerintem az, hogy az értelmezős szerkezetekben mindig elől állt-e a határozószó, és hátul a névszó. Erre azt felelhetjük, hogy nem, hogy olyan szerkezetek is voltak, nagy számmal, ahol a névszó volt az értelmezett, és a határozószó az értelmező. A *nélkül, belül, kívül, át* stb. névutók mind ilyen szerkezetekben alakultak ki. A *házon belül* eredeti jelentése ilyenféle volt: 'a háznál, ti. belül'. A felsorolt adatok egyúttal azt is megmutatják, mi lett az efféle kifejezések sorsa: a névutóvá válás. Főlmerül persze az a probléma, hogy a főnévi alaptag miért nincs egyeztetve mindig a határozószói értelmezővel. Ha a *-nál, -nél, -ni* stb. egykori névutókat így magyarázzuk, akkor a megelőző névszó végén valamilyen határozóragnak kellene lennie. Igen ám, de a **lenn, ház* → **lenn, házon* folyamat egyszerre ment végbe a **ház, nál* 'a háznál, közel'-féle szerkezetek kialakulásával, tehát a *háznál* szó őséneke keletkezése idején még nem volt megszilárdult határozórag, s a *ház* akkor még ilyen alakban is határozói esetnek is számított.

Mindebből következik, hogy a névutók egyidősek a primér határozóragokkal, s hogy a legidősebbek közülük nem birtokos, hanem értelmezős szerkezetekben jöttek létre. A birtokviszony érzete csak később kapcsolódott az ilyen kifejezésekhez, amikor a gyakori előfordulás miatt eltűnt az értelmezettet az értelmezőtől elválasztó szünet. Más esetekben az értelmezői szerepű, névmási eredetű határozószó agglutinálódott az alapszóhoz anélkül, hogy valaha is possessív viszonyt értettek volna rá. Ez okát adja annak, hogy a *-nott, -nól, -ni*, vogul *-n, -nə, -nəl* stb. miért nem fordul elő birtokos személyragokkal.

Az elmondottak alapján lényegében véve egyetértek N. Sebestyén Irénnel és a cikkem elején felsorolt, már ő általa is összekapcsolt adatokat közös eredetűeknek tartom, s úgy vélem, hogy mindannyian a *n*- névmástő származékai. További probléma, amelynek részletes elemzésére itt helyszűke miatt nem térhetek ki, hogy milyen hangalakú névmástövekből kell kiindulni.

Az északi szamojédra, a vogulra és az osztjákra **nä-* tő tételezhető föl, számolhatunk *ne-* alakokkal is (enyec). A szelkup *-a-* is jöhet esetleg **ä-*ből. Több jel arra mutat, hogy a **nä-*hez még egy **k* elem is járult. Ez a **k* velarizálta az **ä-*t a magyar *nálam*-ban mélyhangúvá. Hasonló eseteket soroltam fel egy korábbi írásomban (NéprNyelvtud. VIII, 23—31): *mál* 'mell', *ság, száll, áll*. A *nálam*-ot, mint említettem, Liimola a vogul *nūpəl'*-hez kapcsolja, azonban a *nūpəl'*-nek a magyarban **núl*, esetleg **nól* lenne a várható folytatása, s ezért, továbbá azért, mert a vogul szó lativusi, a magyar pedig eredetileg ablativusi jelentésű, ezt az egyeztetést nem tartom

* Érdekes, hogy az indogermán nyelvekben nincs meg az irányhármasság, s hogy általában az ablativusi tag hiányzik, pl. német *unter*+Acc. 'alá'; *unter*+Dat. 'alatt', de csak körülírással *unter*+Dat. . . . *hervor* 'alól' stb.

helyesnek. A **k* nyomát őrizhetik a különféle hosszú magánhangzók a szelkupban, a magyar *-ni i*-je és a *-nöl ö*-je, valamint a vogul és osztyják lativusi alakok is. Kevés kivételtől eltekintve tehát a kiterjedt névutócsalád visszavezethető egy **nä*-, **näk*-alapformára. Valószínűnek tartom, hogy a nehezebben magyarázható alakok is (enyec *-e*-, magyar *-nott*-, *-nött*) végeredményben szintén a föntebb kikövetkeztetett két hangalakra mennek vissza. Ez annál inkább hihető, mert az egyeztetett szuffixumok alapjelentése nyilván 'közelség' volt, s a közelre mutató névmások általában palatális magánhangzót tartalmaznak. A *-k* elem eredetileg határozatlan névmási-határozószói szerepben járulhatott a **nä*- után, tehát a **näk* eredeti értelme ez lehetett: 'közel valahol stb.', erről föntebb a *tämä*, *täkä*-szavakkal kapcsolatban részletesebben beszéltem.

Az eddigiekből következik, hogy nem fogadható el a *nä*' stb. névutóknak a *nä* 'társ, barát' szóból való eredeztetése, bármennyire megvesztegető is ez a föltevés. Nem az a helyzet, hogy volt egy *nä* 'barát, társ' szó, s ebből jöttek volna létre a *nānan* 'nálam', *nāḍand* 'tőled' stb. kifejezések. Ez így értelmetlen volna, hiszen a *nānan* pl. nyilván sohasem jelentette azt, hogy 'a társamnál', hanem csak azt, hogy 'a közelemben'. Úgy lehet helyesen értelmezni ezeket a viszonyokat, hogy föltesszük: volt egy 'közelség' jelentésű szó, s ebből lett egyrészt a *nä*' névutócsalád, másrészt a *nä* 'barát' főnév. Ugyanígy a magyarban a *rokon* névszó végső soron azonos a *-ról*-, *-ről*-, *-ra*-, *-re* stb. ragokkal, de azért egyik sem vezethető le közvetlenül a másiktól, hanem csak egy közös, bizonyára 'közelség' jelentésű előzményen keresztül függnek össze.

Végezetül egy rövid kitérés: Ez a **nä* névmástó azonos lehet az *n* kezdetű 2. személyű névmástóval, amely az obi-ugorban és a szamojédban figyelhető meg legjobban. Mint az ego társára vonatkozó pronomen, alighanem a beszélő környezetét, közelségét jelölte. Fölmérül a kérdés, nincsenek-e az ugyancsak 2. személyű *t* névmástónek is hasonló fejleményei, mint a **nä* tőnek. Nincs módom a kérdés taglalására, csak szeretnék rámutatni, hogy azokban a nyelvekben, ahol nem az *n*, hanem a *t* kezdetű névmás használatos a 2. személyben, szintén van egy *t* elemet tartalmazó, közelséget jelölő finnugor névutócsalád: finn *tykö* '-hoz, -hez, -höz', *tykönä* '-nál, -nél', *tyköä* 'közeléből'; mordvin *t'ejsä* 'közelében' stb.; zürjén *dinjn* 'mellett' stb.; magyar *-tól*-, *-től*-, stb. E szavakat egy 'tő' jelentésű szóból származtatják. Nem másodlagos-e a 'tő' jelentés a 'közelség' jelentéshez képest? Ha ugyanis az ember egy fa közelében volt, akkor a repülés föltalálása előtt mindig csak a fa vastagabbik vége mellett tartózkodhatott, sohasem a csúcsánál. Ez a körülmény alapot adhatott arra, hogy a *fa közelében* stb. kifejezésekben az utótagot, eredeti szerepének és jelentésének elhomályosodása után, 'vastagabb vég, tő' jelentéssel ruházzák fel. Érdemes idézni Schlachter következő mondatát (UAJb. XXXV, 96): „Dass gerade ein Wort mit so spezieller Bedeutung ('Stammende eines Baumes') sich mehr verbreitet hat als ein für postpositionalen Gebrauch so geeignetes wie *dor*- 'Umgebung, Nähe, Seite', muss auffallen.” Magyarázatom — úgy hiszem — kiküszöböli ezt a problémát.

SAMOJEDISCHE POSTPOSITIONEN

von

T. MIKOLA

Im Zusammenhang mit der Etymologie der nenzischen Postpositionen *nā'*, *nāna*, *nād*, *nāmna* behandelt der Verfasser das Problem der Entstehung der primären Flexionsendungen. Der Verfasser ist der Meinung, dass es ursprünglich keine Pronomina gegeben hatte, aus denen die Kasusendungen abgeleitet werden könnten. Die sogenannten Pronomina konnten ohne irgendwelche Endungen auch räumliche Relationen ausdrücken, und darum könnte man sie eher Pronomina — Adverbien nennen.

Als ein Pronomen — Adverbium zwecks Einschränkung der unbegrenzten Bedeutung des fragenden Pronomen — Adverbiums dem Stamm des Interrogativums hinzugefügt wurde, war die Möglichkeit der Ausbildung der Kasusendungen bereits gegeben. Der Verfasser nimmt an — auf Grund der entsprechenden Verhältnisse der Demonstrativpronomina — dass das Interrogativum einst zwei Formen gehabt hatte: **kš* und **kš̄*. Diese zwei Varianten waren je nachdem gebraucht worden, ob die Frage sich auf die Nähe oder die Ferne bezogen hatte. Man konnte die näheren räumlichen Verhältnisse im allgemeinen genau überblicken, darum trat der pronominale Charakter des Interrogativums **kš̄* immer mehr in den Vordergrund. Dementsprechend verwandelte sich der Variant **kš* allmählich in ein fragendes Adverbium. Die Elemente, die dem Stamm des Interrogativums hinzugefügt worden waren, wurden teils zu Wortbildungssuffixen der Pronomina (z. B. finn. *ken?*, *minä* usw.), teils zu primären Kasusendungen [z. B. finn. *kun*, ung. (in den Mundarten) *hun?* 'wo' usw.].